
Анка Игнатова / Anka Ignatova

ЗА НАУЧНИЯ АРХИВ НА БЪЛГАРСКИТЕ МУЗЕИ

For Scientific Archive of Bulgarian Museums

Summary: *The subject of this report are the questions on the composition and status of scientific archives of Bulgarian museums, as well as access to it. Not represented historically based on the current in the period from the mid-twentieth century to the present law. This study aims not only to shed light on a hitherto almost unexplored issue in specialized scientific literature, but also to draw the attention of researchers from different scientific fields on the information potential of a part of the national documentary heritage, which in practice used primarily by those working in the museum institution.*

Key words: *a scientific archive of the museum; the National Archival Fonds, an archival documents, Republic of Bulgaria*

През годините въпросът за научния архив на музеите остава встрани от вниманието на специалистите архивисти. Съвсем бегло той е засегнат в научната литература от представители на музейната институция в края на 80-те години на ХХ в. във връзка с необходимостта от внедряването на номенклатури на делата с документи от състава на научния архив на музеите и в наши дни в контекста на проблема за достъпа до архивните документи в музеите, както и на научно-фондовата работа¹. И докато от страна на изследователите на историческото ни минало е засвидетелстван подчертан интерес към намиращите се в музейните фондове архивни документи, възникнали в резултат от дейността на различни учреждения, организации и лица, някак си незабелязано от тях остава документалното наследство на самите музеи и в частност съхраняваното в научните им архиви. А в тези архиви се съдържат документи, които също са част от Националния архивен фонд на България. С този термин, според съвременното архивно законодателство, се означава „постоянно попълваща се съвкупност от ценни документи, отразяващи материалния и духовния живот на обществото”². Осигуряването на широк достъп до националния архивен ресурс, съгласно поетите от страната ни ангажименти като член на Европейския съюз, изисква предприемането на необходимите действия и от всички неспециализирани архивни учреждения (в т.ч. и музеите), съхраняващи ценни документи. Стъпка в тази посока е появата на изцяло нова Наредба № Н-3 от 26.1.2012 г. за създаването, съдържанието, поддържането, съхраняването

и използването на Националния документален архив на Националния институт за недвижимо културно наследство и научния архив на музеите³. Тя е повод и за един ретроспективен поглед към правния режим и фактическо състояние на музейния научен архив.

В настоящото изследване се проследява в исторически план нормативната база у нас, отнасяща се до научния архив на музея. Въз основа на нея се представя документалният състав и статутът на научния архив, условията на достъп и възможностите за по-широкото му използване в изследователската практика на специалистите, които не са професионално обвързани с музейната институция.

За първи път понятието „научен архив“ се среща в Инструкцията за държавната регистрация на музейните фондове от 1958 г.⁴. В т. 3 на този документ се посочва, че „към всеки музей се създава и научен архив“. В т. 9 се пояснява, че той се формира от всички документи, създадени в резултат на научноизследователската, събирателската, експозиционната и културно-просветната работа на музея, като: „тематико-експозиционните планове и проекти за художественото оформяване на експозицията, записи, стенограми и оригинално написани спомени, записи, народни песни, монографии, лекции, статии и доклади, тематични и обзорни беседи, методически указания и помагала във връзка с музейната работа, програми, перспективни планове и отчети за събирателска и научноизследователската дейност на музея, доклади и дневници от научни експедиции, археологически разкопки, научни командировки и други“.

Съгласно т. 23 на Инструкцията „материалите от научния архив се завеждат в отделни папки съобразно вида им: върху папките се означава с опис тяхното съдържание“, т.е. дава се най-общо указание за начина на систематизиране и описване на документите, но не и за регистрирането им в някаква отчетна форма. В инструкцията не се посочва изрично към коя част на музейния фонд се причислява научният архив. Но като се има предвид, че информацията за него е в контекста на тази за материалите от научно-спомогателния фонд, може да се приеме, че е възприеман като част от него. Вероятно това се основава на обстоятелството, че научно-спомогателният фонд на музея се формира от „материали, които не са включени в основния фонд, но имат значение за научноизследователската, експозиционната и културно-просветната дейност на музея“(т. 6), а научният архив се състои от документите, създадени в резултат именно на тези дейности, както и на събирателската.

В специален раздел на инструкцията (VII, т. 47–50) се определят видовете „помощни картотеки“, които музеите създават „въз основа на данните отбелязани в инвентарната книга, научния паспорт и сведенията, получени по пътя на научноизследователската работа“. В обнародвания на 4.IX.1959 г. Правилник за приложение на 165-то постановление на Министерския съвет от 5.VIII.1958 г. за опазване паметниците на културата и развитието на музейното дело се пояс-

нява: „...музеите за улеснение при използване на научния архив и музейните фондове съставят каталози по видове и размери” (т. 67)⁵. Следователно музейните специалисти се задължават да създават научно-справочен апарат и към документите, които формират научния архив на музея.

На основание Закона за паметниците на културата и музеите⁶ от 1969 г. се издава Наредба за отчитане и опазване на движимите паметници на културата⁷, която влиза в сила от 1.I.1974 г. и отменя Инструкцията за държавната регистрация на музейните фондове от 1958 г. Текстът на чл. 30, ал. 1 на Наредбата в общи линии повтаря този на т. 9 на Инструкцията, като е пропусната събирателска дейност на музея, а след културно-просветната в скоби е прибавена „педагогическата”. Посочените видове документи, съставляващи научния архив, в основната си част са същите. Не са упоменати конкретно „записи, стенограми и оригинално написани спомени, записи, народни песни”, „доклади и дневници от научни експедиции, археологически разкопки, научни командировки и други”, а са означени най-общо – „научна документация, създадена при теренната работа”. Към тематико-експозиционните планове и проекти за художественото оформяне на експозициите в музеите и изложбите са добавени и структурните. Като съставна част на научния архив са изброени още: снимки (без да се уточнява какви), научни паспорти, научни каталози, лични досиета за дейци и художници, научни и научнопопулярни издания⁸.

В чл. 39, чл. 40 и чл. 67 на въпросната наредба се уточняват отговорности и процедури относно документи, създадени в резултат на теренни проучвания. Съгласно изискванията на чл. 39 ръководителят на научната експедиция следва да осигури редовно водене на дневника и полевата инвентарна книга на експедицията, да съхранява събраните „движими паметници на културата, научната документация, магнетофонните записи, ръкописи, бележки по научната обработка на събраните материали и др.”, а след приключване на експедицията да изготви доклад за цялостната ѝ дейност и да представи предметите с музейно значение, както и цялата документация на музея срещу акт за приемане и предаване на съответния пазител на фонда⁹. Според чл. 67, регламентиращ начина на попълване и отчет на полевите дневници и полевите инвентарни книги, същите следва да постъпят в научния архив в рамките на една година след приключване на научната обработка на музейните предмети и завеждането им в инвентарната книга¹⁰. Специалистите, на които е възложено отделно да събират музейните предмети по силата на чл. 40, се задължават, освен да „водят научна документация: списък на събраните материали, полеви дневник, фотодокументация, магнетофонни записи, бележки и др.”, така също да я обработят, препишат на машина, подредят и предадат в научния архив, а музейните ценности, подробно описани в акт за приемане и предаване, да бъдат приети срещу подпис от отговорника на фонда¹¹.

В отделни членове на наредбата се посочват още няколко вида документи, подлежащи на съхранение в научния архив на музея, които се съставят във

връзка с приемането и снемането от отчет на музейните предмети. Протоколът от експертизата на предмети от благородни метали, която се извършва от специалисти от служба „Контрол върху златни и сребърни изделия” към Министерството на финансите, се предава в научния архив с мотива: „за съхранение като научна документация, свързана с постъпването на движимия паметник на културата в музея” (чл. 65)¹². В научния архив постъпва и един екземпляр от протоколите за брак и актовете за ликвидация на предмети, загубили своята музейна стойност, а другият екземпляр се прилага към съответната инвентарна книга (чл. 70)¹³. Пак там се пази и екземпляр от акта за извършени проверки на всички първични документи и записвания по приходите и разходите (чл. 91), както и научните паспорти (чл. 80, ал. 1)¹⁴.

С ал. 2 на чл. 30 от Наредбата се въвежда изискването за регистрацията на документите от научния архив, което следва да се извършва „в книга съгласно правилата и формите, определени в Указа за Държавния архивен фонд”. Посочва се и мястото на тази категория документи в структурата на музейния фонд, а именно – те са „неразделна част от основния фонд на музея”¹⁵, който включва всички оригинални движими паметници на културата, съответстващи на профила на музея (веществени и документални материали, отнасящи се до миналото на страната (района), мемориални вещи, свързани с важни исторически личности и събития, а така също и материали, характеризиращи природата на страната (района). Следователно документите от научния архив на музея, както и архивните документи на други институции и лица са част от музейния фонд на даден музей и по-конкретно от неговия основен фонд и същевременно са част и от Държавния архивен фонд. Последният, създаден по силата на Указ № 515 на Президиума на Народното събрание от 10.X.1951 г., включва всички документи, които имат политическо, научно и практическо значение, независимо от време на създаване, съдържание, оформление, техника и начин на възпроизвеждане¹⁶. Съгласно посочения нормативен акт тези документи подлежат на предаване в новосъздадените централни и окръжни държавни архиви. Лишаването обаче на музеите от документите, съставляващи техния научен архив, не само би затруднило дейността им, но би направило невъзможно тяхното функциониране. Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата е първият нормативен акт в областта на музейното дело, който е съобразен в известна степен с архивното законодателство на страната.

След малко повече от половин година от издаването на въпросната наредба, на 12.VII.1974 г., е обнародван Закон за Държавния архивен фонд¹⁷, който отменя Указ № 515 от 1951 г. При съгласуването на законопроекта с различни ведомства Комитетът за изкуство и култура изразява мнение, че документът „има необходимите качества да бъде внесен в Народното събрание”, но отправя и някои забележки. Едната от тях се отнася за срока на учреденско съхранение

на документите от научния архив. Тя гласи: „В чл. 16 не е посочен срокът за предаване архивите от културните институти. Трябва да се има предвид, че в музеите се създава специален фонд „научен архив“, който по силата на наредбите на Комитета за изкуство и култура се съхранява като музеен фонд. В него се отлагат документи, които свидетелстват за научноизследователската, събирателската, експозиционната и културно-просветна дейност на музея. Този научен архив би следвало да се пази в самия музей. Ако това е невъзможно, то срокът за неговото предаване трябва да бъде поне 25 години.”¹⁸. В известна степен това предложение е взето предвид.

В чл. 10, ал. 1 на приетия от Народното събрание закон се определят следните срокове за учреденско съхранение на документите от състава на Държавния архивен фонд: 10 години – за висшите органи на власт и управление, за централните и окръжните учреждения и организации; 5 години – за градските и селските учреждения и организации. В ал. 2 на същия член се дава право на министъра на информацията и съобщенията (на когото са подчинени по това време държавните архиви), съгласувано с Министерството на правосъдието, с Министерството на финансите и със съответното заинтересовано ведомство, да установява по-дълги или по-кратки срокове за съхраняване на някои видове документи с оглед на техния характер или защита на интересите на държавата и гражданите. Съгласно поправка в Закона за Държавния архивен фонд от 1977 г. тези функции се осъществяват от началника на Главното управление на архивите¹⁹.

След влизането в сила на Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата от началото на 1974 г. една от предстоящите задачи на музеите е изграждането на научни архиви. Такива са и насоките на Комитета за изкуство и култура. Така например Слава Костова, инспектор в отдел „Музеи“ при Комитета, в свое изказване на състоялото се на 13.IV.1974 г. годишно отчетно събрание на Окръжния исторически музей във Велико Търново, отправя следната препоръка, останала неизпълнена и до днес: „Да се създаде научен архив на музея, който да включва издания, планове, доклади и пр. и да представлява отложено научно богатство на музея”, като с поддържането му се натовари уредник²⁰.

С цел да се подпомогне организацията на документите от състава на научния архив на музеите в края на 70-те години на миналия век се разработват, не без помощта на Архивно управление, примерна номенклатура за научния архив на музеите в страната и указание за нейното прилагане²¹. В раздела „Общи положения” на указанието, подписано от Иван Кисъв – дългогодишен ръководител на националната музейна мрежа, се поставя изискването документите, съставляващи научния архив на музея, „най-грижливо да се пазят и завеждат”, с мотива, че те „са извор на научни данни, чрез които се съдейства за успешното развитие на разностранната музейна дейност”²². Изрично се посочва, че номен-

клатурата е предназначена за всички музеи в страната. Те се задължават да „създават единен научен архив”, който „се съхранява и завежда в музея, като в по-големите музеи това трябва да се извършва от определено лице, което води съответната документация”. Уточнява се, че научният архив на дирекция „Културно-историческо наследство” се съхранява към архива на съответния окръжен музей²³.

Класификационната схема на номенклатурата, служаща за систематизацията на документите от състава на научния архив на музея, в първоначалния си вариант се състои от три основни раздела, които отразяват основните направления в дейността на институцията. Първият раздел, озаглавен „Ръководство, инструктаж и контрол”, съдържа девет дела, от които с постоянен срок на съхранение са осем²⁴. Последното дело „Доклади и отчети за командировки у нас и в чужбина” е със срок на съхранение: „10 г. ЕК”. Съгласно указанието към номенклатурата това означава, че след като изтекат посочените 10 години експертна комисия, назначена със заповед на директора на музея, следва да прегледа документите в делото и „да определи трябва ли да се запазят и да се продължи срокът на съхранение или да се подложат на унищожение”²⁵. Също така се дава възможност на музеите „да запазят за по-дълги срокове документи, определени за унищожаване, ако нуждите на музея налагат това”²⁶.

Документите от раздел „Планиране и отчетност” са обособени в три дела. На постоянно съхранение подлежат всички документи, включени в първото дело, и част от тези във второто²⁷. А всички останали са със срок „5 г. ЕК”²⁸. С постоянен срок на съхранение са всички документи от трети раздел „Научна и културно-възпитателна дейност”, обособени в общо 10 дела²⁹.

Примерната номенклатура, която има препоръчителен характер, се използва като модел при съставянето на индивидуалните номенклатури, като в нея се внасят изменения и допълнения с оглед специфичните особености на конкретното учреждение. Върху екземпляра, запазен в архивен фонд „ДО „Пластични изкуства, културно наследство и библиотечно дело” (ф. № 979), съхраняван в Централния държавен архив, в долния ляв ъгъл е вписана със син химикал следната бележка: „галерии, къщи музеи – юридически документи”. Според нея в номенклатурата на научния архив на галериите и къщите музеи трябва да намерят място и документи от юридически характер.

Представената номенклатура вероятно е един от проектите на приетата през 1980 г. Примерна номенклатура на научния архив в музеите, коментирана от Мариана Цонева в публикацията ѝ „Проблеми на научния архив в музея” от 1988 г.³⁰ В нея се посочва, че класификационната схема на номенклатурата, която обхваща музейната дейност, се състои от пет раздела. В сравнение с класификационната схема на проекта окончателната е с два раздела повече, като научната и културно-просветна дейност са дадени в самостоятелни раздели и е добавен още един раздел „Събирателска работа и отчетна документация”. Към последния раздел е включен и каталогът на музейния фонд³¹.

Поставяйки си за цел „да определи мястото и задачите на научния архив в музейната организация, както и да постави въпроса за обработката му като вид фонд”³², авторката на статията, обосновава неделимостта на научния архив от основния фонд с „тяхната неразривна връзка в областта на познанието за съответните паметници на културата”³³, а като основна задача на научния архив, определен от нея като „специализиран музеен орган”, посочва: „отговорното съхранение и опазване на отчетната и научно-справочна документация за музейните ценности от съкровищницата на миналото и настоящето ни”³⁴. Въпросът „кои документи от учрежденския архив следва да се подберат за научния архив”³⁵ се решава от експертна комисия³⁶, която се назначава от директора на музея със специална заповед. Поставяйки въпроса за необходимостта от точно разграничение между учрежденския архив и научния архив на музея Мариана Цонева пише: „Тези две звена в музея се разглеждат като самостоятелни, независими едно от друго. Учрежденският архив е „обособена съставна част от деловодното звено”³⁷, а научният архив – вид фонд. Учрежденският архив съхранява документи, които касаят общо дейността на учреждението, и е звеното, което урежда взаимоотношенията с Държавния архивен фонд, без да се посяга на научния архив”³⁸.

Според теорията за архивния фонд документите, възникнали в резултат от дейността на една институция или лице, представляват исторически формирал се комплекс, единно цяло и образуват неговия документален фонд. Съгласно методическите изисквания на управляващия архивен орган на страната, приключените в деловодството дела, възникнали в отделните структурни части на учрежденията, постъпват в т. нар. учрежденски архив³⁹. Там неценните документи се пазят до изтичането на определените им срокове за съхранение, а ценните, които влизат в състава на Държавния архивен фонд, до предаването им в държавен архив. Обособяването на научен архив в музеите следва да се разглежда като необходимост, наложена от спецификата в дейността на музейната институция. Следователно научният архив е съставна част на учрежденския архив и между тях съществува неразривна връзка.

Представяйки най-общо организацията на научния архив М. Цонева прави съответните изводи, сред които, че „за да може научният архив да се оформи като вид фонд, е необходимо строго да се разграничават дейностите на него и на учрежденския архив”⁴⁰. В заключение тя подчертава огромното значение на научния архив в музея, като „предпоставка за задълбочена, творческа дейност на музейния колектив”. Определя го като „документална следа за познанията ни върху културно-историческото наследство” и изтъква, че той „има стойност единствено там, където се намират и самите музейни ценности, т.е. единствено възможното за него място на съхранение си остава самият музей”. Твърдението, че „досега въпросът за неговото създаване не е стоял с такава острота, както днес в нашето съвремие”⁴¹, говори за твърде бавните

темповете, с които музеите се заемат с организирането на своите научни архиви, предвидени в Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата от 1974 г.

Понятията „научен архив” и „учрежденски архив” се разглеждат и от Виолета Павлова от Регионален исторически музей – Велико Търново, в нейна публикация от 2009 г., посветена на терминологичния апарат в музейната фондова дейност⁴². Тя също, както и М. Цонева посочва, че учрежденският архив е „обособена съставна част от деловодното звено” на музея и „в него се съхраняват документи, които касаят общо дейността на институцията”. Продължението на това определение у В. Павлова – „и се предават в съответния държавен архив”⁴³ – не е съвсем коректно, тъй като, както вече се спомена, не всички документи от учрежденския архив постъпват в държавен или ведомствен архив с постоянен състав. И двете авторки изтъкват факта, че в нормативната база относно архивното дело у нас не съществува понятието „научен архив на музея”⁴⁴.

В. Павлова приема, че „научен архив на музея е научно-спомогателно подразделение на музея, обезпечаващо приемането, отчета и съхраняването на документи, създадени в процеса на музейната научна работа и представляващи научно-методически интерес”⁴⁵. Според нея документите от състава на научния архив „се систематизират в самостоятелен архивен фонд”⁴⁶. В действителност те са част от архивния фонд на музея (другата част е в учрежденския архив). Посочвайки, че според Речника на българската архивна терминология „архивен фонд” е определената за постоянно съхранение част от документален фонд или сформирана в архива съвкупност от документи, които исторически и/или логически са свързани помежду си, авторката отбелязва, че „тук с терминът „фонд” се означава близко, но не идентично понятие на “музеен фонд”⁴⁷. Възщност „архивен фонд” и “музеен фонд” са съвсем различни понятия, а това, което ги свързва, е безспорният факт, че една значителна част от архивния фонд на музея е включена в състава на музейния фонд, образувайки неговия научен архив.

Необходимостта от синхронизиране на нормативната база на българските музеи с тази на останалите държави-членки на Европейския съюз, след присъединяването на страната ни към общността, е основната причина за появата на изцяло нов закон. В него, за разлика от Закона за паметниците на културата и музеите, е отделено място и на научния архив на музеите.

Съгласно влезлия в сила от 10.IV.2009 г. Закон за културното наследство⁴⁸ научният архив на музея е „постоянно попълваща се съвкупност от документи, отразяващи етапите в процеса на изпълнението на дейностите по опазването и представянето им [т.е. на движимите културни ценности], независимо от времето, начина и мястото на създаването им, както и от вида на носителя им” (чл. 190, ал. 1). Включените в състава му документи са обособени в следните

четири групи: „1. документите по издирването, идентифицирането, изследването, съхраняването, консервацията, реставрацията, движението и представянето на движимите културни ценности; 2. отчетните документи за движимите културни ценности, съхранявани от тях постоянно или временно: документи за произход, за постъпване или придобиване от музея, оценителни протоколи, инвентарни книги и други; 3. документите за извършените от тях теренни археологически проучвания; 4. научната и справочна документация: научни паспорти и картотеки” (чл. 191, ал. 1). Във втора алинея на чл. 191 на Закона изрично се посочва, че „научният архив се съхранява безсрочно в музея, който го е създал, и не подлежи на предаване на органите за управление на Националния архивен фонд освен при закриването на музея без правоприемство”.

Създаването, поддържането, съдържанието, съхраняването и използването на научния архив на музеите, а така също и на архива на Националния институт за недвижимото културно наследство се уреждат с обща наредба на министъра на културата, предвидена в чл. 190, ал. 2 на Закона за културното наследство. Тя се появява със значително закъснение и влиза в сила от 7.ІІ.2012 г.⁴⁹ В нея е дадено по-пълно, в сравнение със закона, определение на понятието „научен архив”, като е уточнено, че формиращите го документи са „систематизирани”, и в обхвата му са включени и документи във връзка с проучването на културните ценности (чл. 2, ал. 2).

Чл. 2, ал. 3 на Наредбата постановява, че научните архиви на музеите са съставна част от Националния архивен фонд⁵⁰, а ал. 4 на същия член – че методическото ръководство при работа с документите на тези архиви се осъществява от Държавна агенция „Архиви” и нейните структури. Всъщност още с Указ № 515 от 1951 г. методическото ръководство и контрол върху документите от състава на Държавния архивен фонд, съхранявани в учреждения, организации и предприятия (в т.ч. и музеите), се възлага на специализираните архивни органи.

В Глава трета на Наредбата, озаглавена „Научен архив на музеите”, се изброяват условията за неговото създаване, поддържане и използване. В чл. 25, ал. 1, който повтаря чл. 191, ал. 1 на Закона за културното наследство, се посочват влизащите в състава му документи. Уточнява се, че създадените през годината документи подлежат на предаване в научния архив на музея до края на първото тримесечие на следващата година (чл. 25, ал. 2). Съгласно чл. 26 „научният архив на музея е част от учрежденския архив на съответния музей”. Следователно, той не би трябвало да се счита вече за част от основния фонд на музея. И действително, нито във въпросната наредбата, нито в Закона за културното наследство или в Наредба № Н-6 от 11.ІІ. 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове⁵¹ се споменава, че той е част от основния фонд⁵².

Документите от състава на научния архив, за разлика от останалите документи в учрежденския архив, се съхраняват в музея безсрочно, което е регламентирано в чл. 191, ал. 2 на Закона за културното наследство и чл. 28 на Наред-

бата. Функциите, които се възлагат на научния архив с последния нормативен акт са следните: „1. приемане на документи; 2. регистрация и съхраняване на приетите документи; 3. създаване на справочен апарат; 4. предоставяне за използване” (чл. 27).

Организирането на дейностите по поддържането, съхранението и използването на научния архив е задължение на директора на музея. Той определя помещения за съхранение и използване на научния архив, както и длъжностно лице, което отговаря за архива (чл. 29, ал. 1).

Документите се регистрират в специална книга (съгласно приложен образец) по реда на тяхното постъпване (чл. 30, ал. 1 и 2), а тяхното систематизиране се извършва по номенклатурата на делата на документите на научния архив, която е част от общата номенклатура на делата на музея (чл. 31, ал. 1 и 2). Недоумение буди написаното в чл. 32, ал. 1: „За всяка отделна архивна единица се съставя инвентарен опис, който включва: 1. номер по ред; 2. заглавие на архивната единица (вид и съдържание на документите);.....”. Всъщност инвентарен опис не може да бъде съставян за всяка архивна единица, а за архивните единици в архивния фонд. (По дефиниция той е „архивен справочник по отчета и съдържанието на архивните единици във фонда, който фиксира тяхната систематизация”⁵³.) Архивните единици се описват в инвентарен опис, а за всяка отделна архивна единица може да бъде съставен единствено вътрешен опис.

Правото на достъп на външни лица до документите от научния архив на музея изрично е разпоредено в ал. 1 на чл. 33: „Документите от научния архив на музея и справочният апарат към него са публични”. В ал. 6 на същия член се определят условията за използването на документите от външни лица, а именно „с разрешение на директора на музея след подадено мотивирано писмено заявление”. С наредбата се забранява изнасянето на оригинали на документи извън научния архив без писмено разрешение на директора на музея и се определят случаите, в които се допускат изключения. Набелязват се и мерки за физическото опазване на документите при тяхното използване.

Условията за съхранение на научния архив на музея са детайлно регламентирани в раздел II на четвърта глава на Наредбата. С чл. 38 се въвежда изискването той да е разположен в специални помещения, които отговарят на всички необходими условия за безопасност и осигуряване на максимално дълготраен живот на документите. Изпълнението обаче на разпореденото на чл. 40, ал. 1 – „Делата с документи и документациите се поставят и съхраняват в твърди папки или кутии във вертикално положение в шкафове или стелажии”, не би съдействало за най-доброто им запазване, тъй като под тежестта на самите документи краищата им се подгъват и лесно се повреждат. Паради тази причина в архивите с постоянен състав на документите е възприето документите да се съхраняват в хоризонтално положение.

Архивните документите в научните архиви на българските музеи, а също и на галериите, са съставна част на Националния архивен фонд. По силата на

архивното ни законодателство държавната политика в областта на подбора, комплектуването, регистрирането, обработването, съхраняването и използването на документите от Националния архивен фонд се провежда от управляващия архивен орган. Неговите разпореждания са задължителни за всички институции, които пазят части от документалната памет на страната. Музеите като цяло, обаче, досега не са се съобразявали със законно регламентираните методически изисквания за работа с архивните документи.

За това свидетелства написаното от Михаил Грънчаров в доклад, изнесен на национална научна конференция в Хасково в края на 2007 г.: „В редица музеи, в това число и регионални, няма формирани научен архив и обменен фонд. А там, където са създадени, главно при обработката на научния архив, съществува голямо разнообразие, да не кажа самодейност.” Според автора „главната причина е в това, че в нормативните документи комплектуването и обработката на този фонд са уредени най-общо като се пояснява, че „Научният архив се регистрира в книга съгласно правилата и формите, определени в Указа за Държавния архивен фонд и е неразделна част от основния фонд на музея” (чл. 30 (2) от НООДПК). Парадоксалното в случая е, че въпросният указ вече не е действащ и има закон.”⁵⁴ Тази негова констатация говори и за още нещо – за неактуализиране на нормативната база на музеите, в частта, отнасяща се до работата с архивните документи, както и за недостатъчното синхронизиране на музейното и архивно законодателство. Това, че Указ № 515 от 1951 г. е заменен със Закона за Държавен архивен фонд не означава, че няма нормативен акт, регулиращ тази материя.

Причините, преобладаващата част от музеите и до днес да не са изградили все още свой научен архив са преди всичко субективни, а не обективни. Така например в Регионалния исторически музей в Стара Загора началото на формирането на научен архив (започнало, макар и сравнително късно – в средата на 80-те години на XX в.) е поставено благодарение на волята и желанието на Петър Коев – дългогодишен завеждащ на отдел „Социалистическо строителство”. Дотогава, както отбелязва настоящият директор на музея, „документацията е съхранявана в институцията, без да бъде инвентирана”⁵⁵ (това е характерно и за редица други, вкл. и национални музеи). През 1986 г., преди пенсионирането си, П. Коев създава научен архив на днешния отдел „Най-нова история”, а в края на 90-те години на XX в. свой научен архив организира и отдел „Етнография”. През 2006 г. се взема решение за обединяването на двата архива и преинвентирането на документите, както и за въвеждане на нова номенклатура на делата. В хода на обсъжданията пред музейните специалисти възникват въпроси, от които се налага изводът за необходимостта от преразглеждане на Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата, а също и от „нормативно решаване на взаимоотношенията с държавните архиви”⁵⁶. В приетите през последните години нови закони и подзаконови

актове в областта както на архивното, така и на музейното дело вече ясно са регламентирани дейностите и отговорностите на двете институции по опазването и използването на националния архивен ресурс. За други музеи, сравнително малко на брой, старата нормативна база не се е оказала пречка за изграждането на научните им архиви. Сред тях е Регионалният исторически музей в Смолян, който още през 70-те години на XX в. създава свой научен архив като специализирано звено в общата музейна структура⁵⁷.

Досегашната практика показва, че документите от състава на научните архиви на музеите, както впрочем и останалите архивни документи в музейния фонд, са на практика труднодостъпни за външни лица⁵⁸. Според Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата от 1974 г. директорите на музеи имат право да разрешат използването на материали от музейния фонд (в т.ч. и от научния архив) от външни лица само „въз основа на документ, който удостоверява квалификацията и научната цел на съответното лице” (чл. 87, ал. 2)⁵⁹. С новата наредба от началото на 2012 г. се установява много по-либерален режим на достъп. За да се осъществи на практика гарантираното от законодателството право на достъп до документите от научния архив на музеите е необходимо те да бъдат правилно организирани, снабдени със съответния справочен апарат, разкриващ състава и съдържанието им, както и да се осигури подходящо помещение за тяхното използване. Друго не по-малко важно условие е те да бъдат публично оповестени.

Засега една сравнително малка част от съществуващите музеи съобщават чрез своите официални сайтове за наличието на научен архив, като информацията се свежда най-общо до характера на документите в него (тя най-често преповтаря в една или друга степен текстове от нормативните актове относно състава на научния архив). В отделни случаи се посочва и броят на архивните единици в научния архив (напр. на Националния политехнически музей, Националния етнографски музей и др.). По-конкретна, макар и недостатъчно пълна, информация се открива на сайта на Регионалния исторически музей – Смолян⁶⁰. Благодарение на Интернет и практиката на някои музеи да публикуват там отделни годишни отчети за дейността си заинтересованият читател може да научи за някои нови постъпления в научните им архиви през последните години⁶¹. Най-често сведения за документи от научния архив на музеите могат да се открият в публикации на музейни специалисти, а в изключително редки случаи – и в документални издания.

Според изискването на чл. 64 от Закона за Националния архивен фонд всички документи от Националния архивен фонд подлежат на регистрация. Следователно за създаването и поддържането на предвидения в закона Регистър на Националния архивен фонд, който ще функционира в електронен формат, е необходимо музеите да предоставят информация както за документите от техните научни архиви, така и за архивните документи на други институции и

лица от музейния фонд. Чрез регистърът ще се постигне: централизиране на информацията за наличния архивен ресурс на страната; ще се осигури публичност на архивните сбирки и документи, собственост на юридически и физически лица; ще се разширят възможностите за опазване и използване на Националния архивен фонд⁶².

Основният извод, който се налага в резултат на извършеното проучване на нормативната база на българските музеи е, че създаването на научен архив на музеите се поставя като изискване още в Инструкцията за държавната регистрация на музейните фондове от 1958 г., но за една значителна част от тези институции остава неизпълнено и до днес. Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата от 1974 г. задължава музеите при организирането на техните научни архиви да се ръководят от архивния закон и определя научния архив като неразделна част от основния фонд на музея. Последното се явява основание за голяма част от музеите да описват документите така, както предметите в музейния фонд (т.е. спазвайки изискванията на нормативната база на музеите) и да пренебрегват методическите изисквания на управляващия архивен орган на страната. Документите, формиращи научните архиви на музеите, същевременно са и част от Националния архивен фонд, а грижите за неговото управление държавата е поверила именно на този специализиран орган. В новите нормативни актове в областта на музейното и архивно дело, приети след присъединяването на България към Европейския съюз, е постигнат, до голяма степен, необходимият синхрон в законодателно отношение и точно е регламентиран статутът на научния архив на музеите. Нужно е своевременно да се пристъпи към изпълнение на залегналите в тях изисквания, за да могат научните архиви на музеите да се превърнат действително в публични.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Цонева, М.** Проблеми на научния архив на музея. – Известия на Националния исторически музей, т. VII, 1988, с. 284–288; **Грънчаров, М.** Проблеми, свързани с научно-фондовата работа и опазването на музейните ценности. – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Националната научна конференция Хасково, 15–16 ноември 2007 г. Регионален исторически музей – Хасково. 2007, с. 96–98; **Димитрова, С.** Можем ли да бъдем в крак с времето (из опита на РИМ – Стара Загора). – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Националната научна конференция Хасково, 15–16 ноември 2007 г. Регионален исторически музей – Хасково. 2007, с. 126–133; **Денчева, Р.** Теренната документация – проблеми и възможности. – В: Есенни четения Сборяново. Т. VI. Предизвикателството на теренната работа. Варна, 2009, с. 230–234.

² Закон за Националния архивен фонд. – Държавен вестник, бр. 57, 13.VII.2007 г.

³ Държавен вестник, бр. 11, 7.II.2012 г.

⁴ Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 92, 18.XI.1958 г.

⁵ Пак там, бр. 71, 4.IX.1959 г.

⁶ Държавен вестник, бр. 29, 11.IV.1969 г.

⁷ Наредбата е обнародвана в: Опазване на движимите културни ценности в България. Нормативни документи (1888–1991). Национален исторически музей. Републикански научно-методически център по музейзнание. Информационен бюлетин, № 2, София, 1991, с. 87–104. (В електронен формат документът е достъпен на сайта на Министерски съвет: http://mc.government.bg/files/489_Naredba_otchitane_opazvane.pdf)

⁸ Пак там, с. 92.

⁹ Пак там, с. 93.

¹⁰ Пак там, с. 96.

¹¹ Пак там, с. 93.

¹² Пак там, с. 96.

¹³ Пак там, с. 97.

¹⁴ Пак там, с. 101, 91.

¹⁵ Пак там, с. 92.

¹⁶ ЦДА, ф. 540, оп. 1, а.е. 3, л. 17; Публ. в: Сборник нормативни актове по архивното дело в Народна република България. София, 1978, с. 7.

¹⁷ Държавен вестник, бр. 54, 12.VII.1974 г.

¹⁸ ЦДА, ф. 540, оп. 3, а.е. 1, л. 63–64.

¹⁹ Държавен вестник, бр. 55, 17.VII.1987 г.

²⁰ ДА – В. Търново, ф. 1419, оп. 1, а.е. 2, л. 36.

²¹ ЦДА, ф. 979, оп. 1, а.е.1, л. 49–53.

²² Пак там, л. 49.

²³ Пак там.

²⁴ Заглавията на делата са следните: 1. „Закони, доклади, докладни записки, сведения и др. по организацията, работата и ръководството на музеите“; 2. „Наредби, правилници, инструкции, указания на Комитета за изкуство и култура“; 3. „Протоколи от заседания на музейния съвет и материалите към тях“; 4. „Протоколи от заседания на дирекционния съвет и материалите към тях“; 5. „Указания, нареждания, предложения по музейната дейност – научна, събирателска, културно-масова, експозиционна и др.“; 6. „Организационни въпроси на музеите – разрешения за откриване на музеи и музейни експозиции, архитектурно заснемане на музейната сграда, снимки и др.“; 7. „Решения, указания, информации, планове, отчети, тематико-експозиционни планове, проекти за художествено оформление и др., свързани с музейните сбирки“; 8. „Приветствени писма, адреси, дипломи и грамоти за награди на музеи, книга за похвали и грамоти, книга за впечатления и др.“. (ЦДА, ф. 979, оп. 1, а.е.1, л. 51–52.)

²⁵ ЦДА, ф. 979, оп. 1, а.е.1, л. 49.

²⁶ Пак там.

²⁷ Първото е озаглавено „Годишни и перспективни планове и отчети“, а второто „Планове за музея по научноизследователската работа, културно-масовата и събирателската“, от което постоянно се пазят перспективните и годишни планове, а тримесечните, както и включените в третото дело „Тримесечни планове, планове за съревнование, отчети, информации на различните отдели и др.“ са със срок „5 г. ЕК“. (ЦДА, ф. 979, оп. 1, а.е.1, л. 52.)

²⁸ Това са тримесечните планове от второто дело във втори раздел на номенклатурата, както и включените в третото дело „Тримесечни планове, планове за съревнование, отчети, информации на различните отдели и др.”

²⁹ Техните заглавия са следните: 1. „Тематични структури, тематико-експозиционни планове, проекти за художествено оформяне на музейна експозиция и изложби, рецензии, протоколи, решения, снимки на музейни експозиции, изложби, битови обстановки и др.”; 2. „Научни и научнопопулярни издания на музея и сътрудниците – монографии, годишници, статии, пътеводители, албуми, каталози и др.”; 3. „Лекции, доклади, тематични и обзорни екскурзоводски беседи, програми за чествания, лектории, научни сесии, кръжоци, сувенири и техните проекти, плакати и други материали за културно-възпитателната дейност на музея и др.”; 4. „Научна документация, създадена в резултат на събирателската дейност, на теренни проучвания и археологически разкопки – записки, информации, дневници, карти, снимки, диапозитиви, киноленти, модели (на облекло, шевици), описи на археологически фрагменти за научни справки (по решение на ЕК) и др.”; 5. „Книги за движение на формулярите и регистрите, инвентарни книги, протоколи на оценителни комисии и всички отчетни документи (съгласно Наредбата за отчитане и опазване на недвижимите паметници на културата (с изключение на временните разписки); 6. „Отчетни документи на фотоархива на музея”; 7. „Отчетни документи, консервационни протоколи, снимки и други, свързани с консервацията на движимите паметници на културата”; 8. „Паспорти и картотеки”; 9. „Лични досиета на художници, народни майстори, певци, разказвачи и др.”; 10. „Отчетни документи, проекти и други, свързани с недвижимите паметници на културата”. (ЦДА, ф. 979, оп. 1, а.е.1, л. 52–53.)

³⁰ **Цонева, М.** Проблеми на научния архив на музея..., с. 284–288.

³¹ Пак там, с. 286.

³² Пак там, с. 285.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там, с. 286.

³⁵ Пак там.

³⁶ Съгласно архивното законодателство всички учреждения, организации и предприятия са задължени да създадат експертни комисии, които дават заключение кои документи да се запазят за постоянно или за определен период и кои да се унищожат. Експертните комисии се ръководят в своята работа от методическите указания на Архивно управление.

³⁷ Цитатът е от Методически кодекс на Главно управление на архивите. Първа част. София, 1982, с. 137 (т. 8.3). В публикацията неправилно е посочено „I част, раздел V, т. 6, с. 32”.

³⁸ Пак там, с. 286–287.

³⁹ Методически кодекс на Главно управление на архивите..., с. 136–137.

⁴⁰ Пак там, с. 287.

⁴¹ Пак там, с. 288.

⁴² **Павлова, В.** Методологични проблеми на понятийно-категорийния апарат на системата на музейната фондова дейност. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, т. XXIV, 2009, с. 325–341. – http://bncicom.org/VPavlova_muzeyna_fondova_deynost.pdf

⁴³ Пак там, с. 332.

⁴⁴ **Цонева, М.** Проблеми на научния архив на музея..., с. 285.

⁴⁵ **Павлова, В.** Методологични проблеми на понятийно-категорийния апарат на системата на музейната фондова дейност..., 332. (Всъщност това определение за научния архив на музея се открива в: Кръстева, Ст., Студии по музеология. Тотема, тезауруси, кунсткамери, виртуални пространства. Книга втора. София, 2003, с. 199.)

⁴⁶ Пак там, с. 333.

⁴⁷ Пак там, с. 332.

⁴⁸ Държавен вестник, бр. 19, 13.III.2009 г., в сила от 10.IV.2009 г.

⁴⁹ Наредба № Н-3 от 26.I.2012 г. за създаването, съдържанието, поддържането, съхраняването и използването на Националния документален архив на Националния институт за недвижимото културно наследство и научния архив на музеите. – Държавен вестник, бр. 11, 7.II.2012 г.

⁵⁰ Поради факта, че след 1989 г. обхватът на термина „Държавен архивен фонд“ се ограничи върху архивните документи на държавните и общинските институции, в приетия през 2007 г. нов архивен закон, той е заменен с „Национален архивен фонд“. Последният се определя като „постоянно попълваща се съвкупност от ценни документи, отразяващи материалния и духовния живот на обществото“. Източниците за попълване на Националния архивен фонд са: „1. определените за постоянно запазване документи, създадени от дейността на държавните и общинските институции и други юридически и физически лица независимо от времето, носителя, начина на създаване, мястото на съхраняване и формата на собственост; 2. документи или копия на документи за историята на България, получени от чуждестранни архиви и от други чуждестранни юридически и/или физически лица“. (Закон за Националния архивен фонд – Държавен вестник, бр. 57, 13.VII.2007 г.)

⁵¹ Държавен вестник, бр. 2, 8.VII.2010г.

⁵² Чл. 2, ал. 5 на същата наредба постановява: „Движимите културни ценности, както и предметите и другите материали от значение за изследователската, експозиционната и образователната дейност на музея се инвентират, съхраняват се и се отписват от неговите фондове при условията и по реда на тази наредба“. Изразът „и други материали“ би трябвало да изключва архивните документи, тъй като по силата на архивното законодателство те следва да се обработват, съхраняват и предоставят за използване съгласно установените изисквания, валидни за всички документи от Националния архивен фонд.

⁵³ Речник на българската архивна терминология. Съст.: Анчова, К., Барутчийски, С., Бурмова, М. и др. Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002 – <http://electronic-library.org/books/Book%200004.html>

⁵⁴ **Грънчаров, М.** Проблеми, свързани с научно-фондовата работа и опазването на музейните ценности..., с. 97.

⁵⁵ **Димитрова, С.** Можем ли да бъдем в крак с времето (из опита на РИМ – Стара Загора)..., с. 131.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ http://www.museumsmolyan.eu/Z_fondove_arhivi_bib.html

⁵⁸ Тук няма да се спирам на този въпрос, който е коментиран в научната литература: **Бонева, В.** Архивният документ в историческия музей – правен статут и

фактическо състояние – Архивен преглед, № 3–4, с. 43–48. (<http://electronic-library.org>); **Петкова, Ст.** Достъпът до архивни материали, съхранявани в музеите. Материали за размисъл. – Архивен преглед, 2006, № 3–4, с. 33–41; **Денчева, Р.** Фондът – информационното звено на музея. – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Националната научна конференция Хасково, 15–16 ноември 2007 г. Регионален исторически музей – Хасково. 2007, с. 209–214.; **Денчева, Р.** Теренната документация – проблеми и възможности. – В: Есенни четения Сборяново, Том VI. Предизвикателството на теренната работа. Варна, 2009, с. 230–234.

⁵⁹ Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата. – В: Опазване на движимите културни ценности в България..., с. 101.

⁶⁰ http://www.museumsmolyan.eu/Z_fondove_arhivi_bib.html

⁶¹ Напр. Отчет на Националния етнографски музей за 2007 г. – http://eim-bas.com/pdf/EIMAnnualReport2007_bg.pdf, както и за 2008 г. – http://eim-bas.com/pdf/EIMAnnualReport2008_bg.pdf

⁶² Държавен вестник, бр. 57, 13.VII.2007 г.

ЛИТЕРАТУРА / LITERATURA

Архивни източници

Централен държавен архив (ЦДА), ф. 540, 979.

Държавен архив (ДА) – В. Търново, ф. 1419.

Публикации

Грънчаров, М. Проблеми, свързани с научно-фондовата работа и опазването на музейните ценности. – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Националната научна конференция Хасково, 15–16 ноември 2007 г. Регионален исторически музей – Хасково. 2007, с. 96–98.

Денчева, Р. Теренната документация – проблеми и възможности. – В: Есенни четения Сборяново. Т. VI. Предизвикателството на теренната работа. Варна, 2009, с. 230–234.

Денчева, Р. Фондът – информационното звено на музея. – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Националната научна конференция Хасково, 15–16 ноември 2007 г. Регионален исторически музей – Хасково. 2007, с. 209–214.

Димитрова, С. Можем ли да бъдем в крак с времето (из опита на РИМ – Стара Загора) – В: Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Националната научна конференция Хасково, 15–16 ноември 2007 г. Регионален исторически музей – Хасково. 2007, с. 126–133;

Държавен вестник, бр. 29, 11.IV.1969 г.

Държавен вестник, бр. 54, 12.VII.1974 г.

Държавен вестник, бр. 55, 17.VII.1987 г.

Държавен вестник, бр. 57, 13.VII.2007 г.

Държавен вестник, бр. 19, 13.III.2009 г.

Държавен вестник, бр. 2, 8.VII.2010 г.

Държавен вестник, бр. 11, 7.II.2012 г.

Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 92, 18.XI.1958 г.

Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 71, 4.IX.1959 г.

Кръстева, Ст. Студии по музеология. Топеми, тезауруси, кунсткамери, виртуални пространства. Книга втора. София, 2003.

Опазване на движимите културни ценности в България. Нормативни документи (1888–1991). Национален исторически музей. Републикански научно-методически център по музеезнание. Информационен бюлетин, № 2, София, 1991.

Павлова, В. Методологични проблеми на понятийно-категорийния апарат на системата на музейната фондова дейност. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, т. XXIV, 2009, с. 325–341. – http://bncicom.org/VPavlova_muzeyna_fondova_deynost.pdf

Петкова, Ст. Достъпът до архивни материали, съхранявани в музеите. Материали за размисъл – Архивен преглед, 2006, № 3–4, с. 33–41.

Речник на българската архивна терминология. Съст.: Анчова, К., Барутчийски, С., Бурмова, М. и др. Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър”, 2002 – <http://electronic-library.org/books/Book%200004.html>

Сборник нормативни актове по архивното дело в Народна република България. София, 1978.

Цонева, М. Проблеми на научния архив на музея. – Известия на Националния исторически музей. Т. VII, 1988, с. 284–288.

Интернет-базирани източници

http://mc.government.bg/files/489_Naredba_otchitane_opazvane.pdf

http://eim-bas.com/pdf/EIMAnnualReport2007_bg.pdf,

http://eim-bas.com/pdf/EIMAnnualReport2008_bg.pdf

http://www.museumsmolyan.eu/Z_fondove_arhivi_bib.html